

TALABALARDA MEDIASAVODXONLIK SHAKLLANISHINING KOGNITIV-PSIXOLOGIK OMILLARI

Adizova Muxabbat Muxitdinovna

Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada talabalarda mediasavodxonlik shakllanishining kognitiv-psixologik omillari tahlil qilinadi. Mediasavodxonlikning psixologik mazmuni axborotni idrok etish, tushunish, mazmuniy qayta ishlash, manbaning ishonchliligini baholash va axborotga nisbatan asoslangan munosabat shakllantirish jarayonlari bilan bog‘liq holda yoritiladi. Talabalarning mediaaxborot bilan ishlashida kognitiv uslub, tanqidiy fikrlash, refleksivlik va kognitiv moslashuvchanlikning ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: mediasavodxonlik, talaba, mediaaxborot, kognitiv omil, idrok, tushunish, kognitiv uslub, psixosemantika, tanqidiy fikrlash, refleksiya.

Аннотация. В статье анализируются когнитивно-психологические факторы формирования медиаграмотности у студентов. Психологическое содержание медиаграмотности раскрывается во взаимосвязи с процессами восприятия, понимания и смысловой переработки информации, оценки достоверности источника и формирования обоснованного отношения к получаемой информации. Раскрывается значение когнитивного стиля, критического мышления, рефлексивности и когнитивной гибкости в процессе работы студентов с медиаинформацией.

Ключевые слова: медиаграмотность, студент, медиаинформация, когнитивный фактор, восприятие, понимание, когнитивный стиль, психосемантика, критическое мышление, рефлексия.

Abstract. The article analyzes the cognitive and psychological factors involved in the development of media literacy among students. The psychological content of media literacy is examined in relation to the processes of information perception, comprehension, semantic processing, evaluation of source credibility, and the formation of a well-grounded attitude toward information. The significance of cognitive style, critical thinking, reflectivity, and cognitive flexibility in students’ engagement with media information is also highlighted.

Keywords: media literacy, student, media information, cognitive factor, perception, comprehension, cognitive style, psychosemantics, critical thinking, reflection.

Kirish. Zamonaviy axborot muhiti insonning axborot olish, qayta ishlash va boshqalar bilan almashish usullarini sezilarli darajada o‘zgartirdi. Ayniqsa, talabalar hayotida ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, videoplatformalar, elektron nashrlar va boshqa raqamli manbalar

kundalik axborot makonining muhim qismiga aylangan. Talaba ta’limga, jamiyatdagi jarayonlarga, shaxslararo munosabatlarga va kasbiy rivojlanishga oid katta hajmdagi axborot bilan muntazam to‘qnash keladi. Bunday sharoitda axborotni tez topishning o‘zi yetarli bo‘lmay, uning mazmunini anglash, manbasini aniqlash, ishonchliligini baholash va boshqa ma’lumotlar bilan solishtirish zarurati kuchaymoqda. Mediasavodxonlik masalasi shu sababli ta’limiy ko‘nikmalar doirasidan chiqib, psixologik tadqiqot uchun ham muhim yo‘nalishga aylanmoqda. Mediaaxborot shaxs tomonidan tayyor holatda qabul qilinmaydi. Har qanday xabar individual tajriba, mavjud bilim, ustanovka, qiziqish va kognitiv xususiyatlar orqali qayta ishlanadi. Bir xil mediaxabar ikki talabada bir xil fikr yoki munosabatni yuzaga keltirmasligi ham aynan shu holat bilan izohlanadi.

Asosiy qism. Mediasavodxonlikni shaxsning axborotni topish va media vositalaridan foydalanish qobiliyati bilangina chegaralash yetarli emas. Uning psixologik mazmunida axborotni saralash, asosiy mazmunni ajratish, muallif pozitsiyasini tushunish, fakt va talqinni farqlash, dalillarni tekshirish hamda yakuniy xulosani shakllantirish kabi bir qator kognitiv jarayonlar mavjud.

Shu jihatdan talabalarda mediasavodxonlik shakllanishining kognitiv-psixologik omillarini o‘rganish ularning media muhitidagi xulq-atvorini tushuntirish, axborot ta’siriga nisbatan ongli munosabatini rivojlantirish hamda mediasavodxonlikni shakllantirishning samarali psixologik yo‘llarini belgilash imkonini beradi.

Mediasavodxonlik shaxsning media muhitida mustaqil faoliyat yuritishi, axborotni tanlashi va undan ongli foydalanishini ta’minlovchi murakkab sifat sifatida namoyon bo‘ladi. Potter mediasavodxonlikni media xabarlarining ma’nosini shakllantirish va ularga nisbatan nazoratni kuchaytirish imkonini beradigan bilim va ko‘nikmalar tizimi sifatida ko‘radi [1]. Bu yondashuv mediasavodxonlikning psixologik tomonini tushuntirishda muhim, chunki mediaxabar shaxsga faqat tashqi ta’sir ko‘rsatmaydi, balki uning bilish jarayonlari orqali mazmun kasb etadi. Talabaning mediaaxborot bilan o‘zaro munosabatini shartli ravishda bir necha o‘zaro bog‘liq jarayon sifatida ko‘rish mumkin. Dastlab axborot e’tiborga olinadi va idrok etiladi. Keyin uning mazmuni mavjud bilimlar bilan bog‘lanib, ma’lum talqin shakllanadi. Shundan so‘ng axborot manbasi, dalillarning asoslanganligi va boshqa xabarlar bilan mosligi baholanadi. Yakuniy bosqichda esa talaba axborotga ishonish, uni rad etish, qo‘shimcha tekshirish yoki boshqalarga yetkazish bo‘yicha qaror qabul qiladi.

Mediaaxborotni tushunish jarayoni mediasavodxonlikning yanada murakkab kognitiv bosqichini tashkil qiladi. Tushunish shunchaki matn yoki tasvirdagi ma’lumotni eslab qolish emas. Talaba xabarning ichki mazmunini, kontekstini, muallif pozitsiyasini va ehtimoliy kommunikativ maqsadini aniqlashi kerak. Bu masalani psixosemantik nuqtai nazardan ko‘rib chiqish mediasavodxonlikning psixologik mohiyatini chuqurroq tushuntirish imkonini beradi. A. Jabbor ijtimoiy tarmoqlardagi axborotni tushunishda psixosemantik yondashuvning o‘ziga xos jihatlarini tahlil qilib, axborotning inson psixikasiga ta’siri uning shaxs tomonidan qanday mazmuniy talqin qilinishi bilan bog‘liqligiga e’tibor qaratadi [3]. Mazkur yondashuvda axborot shaxsning mavjud tasavvurlari va individual ma’nolar tizimi bilan o‘zaro ta’sirga kirishadi.

Talabani mediasavodxonlik qabul qilishi bilan uni tushunishi o‘rtasida shu sababli farq mavjud. Axborotning mazmuni obyektiv tarzda mavjud bo‘lsa-da, unga berilgan psixologik ma’no shaxsga xos bo‘lishi mumkin. Talabani avvalgi tajribasi, qadriyatlari, qiziqishlari va mavjud qarashlari axborotni talqin qilish yo‘nalishiga ta’sir qiladi. Bir talaba muayyan xabarni ishonchli ma’lumot sifatida baholasa, boshqasi ayni xabarni manipulyativ yoki bir tomonlama axborot sifatida qabul qilishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan mediasavodxonlik axborotning obyektiv mazmuni bilan unga berilayotgan subyektiv ma’noni farqlay olishni ham nazarda tutadi. Talaba “xabar nimani aytmoqda?” degan savol bilan bir qatorda “men bu xabarni nima sababdan aynan shunday tushunyapman?” degan refleksiv savolni ham qo‘ya olishi kerak. Bu holat mediaaxborotni avtomatik qabul qilishdan ongli tahlil qilishga o‘tishda muhim hisoblanadi.

Mediasavodxonlik shakllanishida kognitiv uslubning o‘rni ham alohida ahamiyatga ega. Kognitiv uslub shaxsning axborotni qabul qilish, tartibga solish va qayta ishlashidagi individual xususiyatlarini ifodalaydi. Talabalar mediaaxborot bilan ishlashda ham turli kognitiv strategiyalardan foydalanadi. Ayrimlar tez xulosa chiqarishga moyil bo‘lsa, boshqalar qaror qabul qilishdan oldin qo‘shimcha manbalarni o‘rganishga ehtiyoj sezadi. A.M. Jabbor ijtimoiy tarmoqlardagi axborotni konstruktiv tushunishda kognitiv uslublarning psixologik mohiyatini tahlil qilib, shaxsning axborotni qabul qilishi va qayta ishlashidagi individual kognitiv xususiyatlar mazmunni anglash jarayonida muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi [4]. Mazkur fikr talabalarda mediasavodxonlikning individual-psixologik asoslarini tushuntirish uchun ham ahamiyatlidir.

Axborotni konstruktiv tushunish talabani xabarni bir tomonlama qabul qilmasdan, uning asosiy mazmunini ajratishi, muqobil ma’lumotlarni hisobga olishi va dalillarga tayangan holda xulosa chiqarishini talab qiladi. Bu jarayonda kognitiv moslashuvchanlik alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki media muhitida bir masala yuzasidan turli, ba’zan bir-biriga qarama-qarshi axborotlar uchraydi. Kognitiv jihatdan moslashuvchan talaba yangi ishonchli ma’lumot paydo bo‘lganda o‘zining dastlabki fikrini qayta ko‘rib chiqish imkoniyatiga ega.

Tanqidiy fikrlash bilan kognitiv moslashuvchanlik bir-birini to‘ldiradi. Faqat o‘z pozitsiyasini himoya qilishga qaratilgan fikrlash tanqidiy tafakkurning to‘liq ko‘rinishi hisoblanmaydi. Haqiqiy tanqidiy tahlil qarama-qarshi dalillarni ham ko‘rib chiqish, yangi ma’lumot asosida oldingi xulosani o‘zgartirish va bir muammoning bir necha ehtimoliy talqinlarini qabul qila olishni talab qiladi.

Raqamli axborot muhitida talabani fikrlashiga kognitiv xatolar ham ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ulardan biri mavjud qarashni tasdiqlovchi ma’lumotlarga ko‘proq e’tibor qaratishdir. Talaba o‘zining avvalgi fikriga mos keladigan xabarni ishonchliroq deb qabul qilishi, unga zid dalillarni esa yetarlicha tahlil qilmasligi mumkin. Natijada axborotning haqiqiyligi uning mazmuni va manbasiga ko‘ra emas, shaxsning mavjud qarashiga mosligiga ko‘ra baholanadi.

Media muhitida takrorlanish ham subyektiv ishonchga ta’sir qiladi. Bir ma’lumot turli sahifa va kanallarda qayta-qayta uchrashi uning ishonchliligi haqidagi taassurotni kuchaytiradi. Lekin ko‘p takrorlangan xabarning birlamchi manbasi bitta bo‘lishi mumkin.

Shu sababli talabalarda axborotning ommaviy tarqalganligi bilan uning ishonchliligini bir xil tushunmaslik ko‘nikmasini shakllantirish zarur.

Mediasavodxonlikning yana bir muhim psixologik omili refleksiyadir. Refleksiya shaxsning o‘z fikrlash jarayonlari va xatti-harakatlarini anglashiga imkon beradi. Media muhitida refleksivlik talabaning nafaqat xabarni, balki o‘zining ushbu xabarga munosabatini ham tahlil qilishida namoyon bo‘ladi. Talaba nima sababdan muayyan xabarga tez ishonganini, uning qaysi jihatida kuchli hissiy reaksiya uyg‘otganini yoki nima uchun boshqa pozitsiyani qabul qilish qiyin bo‘layotganini anglay olsa, axborot bilan ishlash jarayoni ongliroq tus oladi. Bu yerda metakognitiv nazorat ham muhimdir. O‘z bilimining chegaralarini anglash, qo‘shimcha ma‘lumot zarurligini sezish va shoshilinch xulosadan voz kecha olish mediaaxborotni to‘g‘ri baholash imkoniyatini oshiradi.

Mediaxabarlarining emotsional komponenti ham mediasavodxonlikning kognitiv jarayonlariga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Qo‘rquv, g‘azab, hayrat yoki kuchli qiziqish uyg‘otadigan axborotlar foydalanuvchi e‘tiborini tez jalb qiladi. Kuchli hissiy ta‘sir esa ayrim vaziyatlarda axborot manbasini tekshirish yoki muqobil ma‘lumotlarni qidirish ehtiyojini pasaytirishi mumkin.

Shu sababli mediasavodxonlikda emotsional o‘zini nazorat qilish kognitiv tahlilning zarur shartlaridan biri sifatida qaralishi mumkin. Talaba xabarning unda kuchli hissiy reaksiya uyg‘otganini anglab, ushbu reaksiya bilan axborotning ishonchliligini bir-biridan farqlashi lozim. Emotsional ta‘sirning kuchliligi xabarning haqiqat ekanligini bildirmaydi.

Talabalarda mediasavodxonlikni shakllantirishda ushbu kognitiv-psixologik xususiyatlarni ta‘lim jarayoniga tatbiq etish muhimdir. Faqat media vositalaridan foydalanish qoidalarini o‘rgatish yetarli natija bermaydi. Talabalar real mediaxabarlarini solishtirish, birlamchi manbani aniqlash, dalillarni tekshirish, manipulyativ usullarni farqlash va o‘z xulosalarini asoslash tajribasiga ega bo‘lishlari kerak. Bunda bir voqea haqida turli manbalarda berilgan axborotlarni qiyoslash samarali usullardan biri hisoblanadi. Talaba matnlardagi faktlarni ajratishi, mualliflar qanday mazmuniy urg‘u berganini aniqlashi va farqlarning sabablarini tushuntirishi mumkin. Bunday topshiriqlar bir vaqtning o‘zida diqqat, tafakkur, kognitiv moslashuvchanlik va tanqidiy baholashni faollashtiradi.

Mediaxabarlarini psixosemantik tahlil qilishga qaratilgan mashqlar ham muhim. Talabalar xabardagi emotsional va baholovchi so‘zlarni ajratish, bir xil faktning turli shaklda ifodalanishi qanday psixologik taassurot yaratishini tahlil qilish orqali axborotning mazmuniy ta‘sir mexanizmlarini yaxshiroq tushunishi mumkin. Shuningdek, talabalarni o‘z axborot xatti-harakatini kuzatishga o‘rgatish lozim. Qaysi manbalardan ko‘proq foydalanishi, nima sababdan ayrim xabarlariga ishonishi, axborotni ulashishdan oldin uni tekshiradimi yoki yo‘qmi kabi masalalarni refleksiv tahlil qilish mediasavodxonlikning shaxsiy mas‘uliyat bilan bog‘liq jihatini kuchaytiradi.

Axborotni noto‘g‘ri yoki yuzaki tushunish keyingi baholashni ham qiyinlashtiradi. Aksincha, mazmunni to‘g‘ri anglash, turli manbalarni solishtirish va o‘z fikrlash jarayonini nazorat qilish talabaning media muhitidagi mustaqilligini kuchaytiradi. Shu nuqtai nazardan mediasavodxonlikning yuqori darajasi ko‘p axborot bilish yoki raqamli platformalardan faol foydalanish bilan belgilanmasligi kerak. Uning asosiy ko‘rsatkichi shaxsning axborot bilan

qanday ishlashi, unga qanday ma’no berishi va o‘z xulosasini qay darajada dalillarga tayangan holda shakllantirishidir.

Xulosa. Talabalarda mediasavodxonlikning shakllanishi o‘zaro bog‘langan bir qator kognitiv va psixologik jarayonlarga tayanadi. Mediaaxborotni idrok etish va tushunish mazkur jarayonning boshlang‘ich bosqichini tashkil etsa, kognitiv qayta ishlash, manbalarni qiyoslash, tanqidiy fikrlash va refleksiv nazorat uning sifat jihatdan yuqori darajasini belgilaydi. Mediaaxborotning psixosemantik talqini talabaning xabarni shunchaki qabul qilmasdan, unga individual ma’no berishini ko‘rsatadi. Shu sababli mediasavodxonlikni rivojlantirishda axborotning obyektiv mazmuni va uning subyektiv talqini o‘rtasidagi farqni anglash muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Potter W.J. *Media Literacy*. – Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2019.
2. Hobbs R. *Digital and Media Literacy: Connecting Culture and Classroom*. – Thousand Oaks, CA: Corwin, 2011.
3. Jabbor A. Ijtimoiy tarmoqlardagi axborotlarni tushunishda psixosemantik yondashuvning o‘ziga xos talqini // O‘zMU Xabarlar. – 2024. – № 1/1.6. – B. 74–76.
4. Jabbor A.M. Ijtimoiy tarmoqlardagi axborotlarni konstruktiv tushunishda kognitiv uslublarning o‘rni // Inter Education & Global Study. – 2025. – Vol. 3. – № 5(1). – B. 451–456.
5. Karakuş İ. University students’ cognitive flexibility and critical thinking dispositions // Frontiers in Psychology. – 2024. – Vol. 15. – Article 1420272.
6. Cheng L., Fang G., Zhang X., Lv Y., Liu L. Impact of social media use on critical thinking ability of university students // Library Hi Tech. – 2024. – Vol. 42. – № 2. – P. 642–669.
7. Galindo-Domínguez H., Bezanilla M.J., Campo L. Relationship between social media use and critical thinking in university students // Education and Information Technologies. – 2025. – Vol. 30. – P. 6641–6665.
8. Aston K.J. Why is this hard, to have critical thinking? Exploring the factors affecting critical thinking with international higher education students // Active Learning in Higher Education. – 2024. – Vol. 25. – № 3. – P. 537–550.